

*Милојица М. Шутовић**

КОНТРОЛИСАНА РЕФОРМА, „ИНДУСТРИЈА ЗНАЊА” ИЛИ „КУЛТУРА ПОРАЗА”

Сажетак

Традиционално у оскудици домаћих ресурса, недостатка сопственог културног обрасца и трошка пропуштених прилика реформе српског друштва кретале су се између екстрема, често с трагичним крајем реформатора. Тријумф идеје заједнице над тегобама животног поретка друштва значио је одустајање од политике која се заснива на управљању према датостима реалности. У жељи да се намеће историји она је бранила вредности које су јој потпуно стране, и што је још интересантно, то је да све што она предузме, то пропада. То потврђују и данашње реформе у Србији под снажним утицајем идеологије тржишног фундаментализма. Успостављање политичког капитализма показује све одлике контролисане анархије успостављања приватне својине, тржишног друштва, још увек далеко од слободе без ропства и социјалних стега. Бајка о елегантном развоју либерализма из хришћанства (у коју више нико не верује након што мало боље погледа) суочава се са проблемом образовања за неолиберализам, слабо укореењеног у српском друштву. Слабо справљена „паста болоњезе” у нашем накарадном тумачењу и изопаченој примени и уситњавању кроз праксу тзв. болоњског процеса реформе универзитета, развија „ин-

* Филозофски факултет, Косовска Митровица

дустрију знања”. Тако су универзитети почели да производе масе студената на исти начин као што наше фабрике производе аутомобиле и kobасице. Многи од њих осуђени су на пропадање у досади и незнању незапослености тржишних губитника. Томе иде на руку и традиција српско (балканске) културе која у великом делу непрестано оптужује стварање, уз непрекидно јадиковање хора. Осветљавање настанка и тока ових процеса европеизације друштва у чијој је функцији образовање, анализом поцепаног друштва, подељене државе и шизофреничне културе, уз сав опрез и обазривост социолошко – културолошко и политичко – историјске рефлексације, неодвојив је од „унутрашњег колонијализма” Европе и „културе пораза”. Социолози су потценили чињеницу да је драматичност ових процеса у суштини (н)остала национална.

Кључне речи: реформа друштва, образовање, болоњски процес, индустрија знања, култура пораза, контролисана анархија, национална драма.

*„Пишем ти о овом стога што ми је додијала
једна књига коју сам мало пре оставио,
а која је тако велика да је изгледало
да се у њој налази сво светско знање;
међутим, пуче ми глава, а не научих
ништа. Збогом.”*

Ш. Монтескије

Потписујући ове редове не сматрам да о тренутној ситуацији *друштвених промена и реформе образовања* у Србији, код којих сваки атрибут бива на неки волшебан начин негиран и побијен његовим антиподом, знам нешто више од онога што иначе свако може сазнати, за коју се засигурно може рећи да није *изван моћи*, да су вредности које расту и опадају на *берзи*, да не могу бити *изван* говора који их користи и као мету и као оружје. Реч је о два тренутка који се мешају, подједнако удаљени од наше садашњости, једног несрећног, конфузног времена, пуног инстант метода за брзо спасавање које сада претендују да буду „савремене” и „модерне”. У тренду је бити *образован и реформисан*, не бити изван до-

машаја бројки, прецизног мерења свега и свачега, њиховог метричког приказивања као јемства *доброг живота*. Део тренда је и прича о верности и издајству, упорности и безобзирности, човекољубљу и себичности, сукобу „традиционалиста” и „модерниста”, „евроскептика” и „евроинтегралиста”. Скоро све индивидуалне, културолошке и политичке разлике испољавају се жестином и плаховитошћу, тако да о смеру промена друштва и реформе образовања, њиховим вредностима и циљевима не постоји општи консензус о оном ко смо, чиме располажемо, шта немамо, шта су наше потребе, а шта могућности, ту спадају прошлост садашњост и будућност. Постоји какафонија индивидуалних мишљења, свеопшти вашар спасоносних решења која нам многи агресивно намећу дебело наплаћујући своје услуге.

Трезвено суђење шта можемо очекивати од људи који су преузели кормило промена и реформи образовања у Србији укључује оно што морамо мислити о даљој будућности. Ни најбоље информисани посматрач, ни они који имају много бољи увид у ситуацију од мене, не могу прорећи како ће промене даље тећи. Имам разлога за претпоставку да уопште не постоји једноставна, јасна идеја како да се крене даље. За њу је нужно, како би Хајдегер казао: „рачунајуће мишљење и осмишљено промишљање” јер *бекство пред мишљењем* је процес који разједа најунутрашњију срж данашњег човека” (Хајдегер, 1992 : 15, 14). Као припрема настајућег и будућег, јасна идеја промена, идеална слика пред очима, не може се само примати и учити, већ и живети, штитећи своје време и свој народ од искривљених линија, тако да образовање као „бесмртност најплеменитијих духова”, „немилосрдна борба са нуждом” и као „преображавајућа моћ”, има и данас актуелни (иако оспораван) задатак: „живети и деловати у сладу с најплеменитијим тежњама властитог народа” и „повезивање учености са политичким дневним обрасцем” (Ниче, 1997 : 126, 130). „Потребно (нам – М. Ш.) је ново васпитање а не нови универзитети” (исто, 129). Отуда је тешко поверовати како се многи понашају (а не делују) врло погрешно рачунајући кад верују или дозвољавају да под притиском спољних околности буду уверени, да интереси Србије расту уколико се ствар друштвене промене и реформе образовања одуговлаче. Ово „пословично” одуговлачење или чекање да се

промене околности и односи политичких снага доласком „бољих времена” далеко је, можда чак и антипод демократске реконструкције друштва, начела које је К. Попер означио „друштвеним инжењерингом корак по корак” као супротност „утопијском друштвеном инжењерингу”. Он је покушао да покаже да применом научне методе корак по корак на проблеме друштвене реформе „можемо постати ствараоци наше судбине када престанемо себе да сматрамо њеним пророцима” (Попер, т.1, 1993 : 24, 26).

Још је Ш. Монтескије, чије су принципе „очеви оснивачи” Америчке Републике покушали да примене у стварању новог (буржоаског) политичког система, од кога је Библија била само чешће помињана (Закарија, 2004 : 4), писао у *Духу закона*: „Послови треба да се обављају, и то одређеним ритмом ни преспорим ни пребрзим. Али, народ је увек или одвећ, или пак недовољно жустар. Кадкад стотинама хиљада руку све испреврне, други пут, стотинама хиљада ногу мили као пуж” (Монтескије, 2001 : 25). При том је упозорио, *колико треба пазити да се опити дух једне нације* (поднебље, вера, закони, начела владавине, примери протеклих збивања, обичаји, навике) *не измени*. Стога је на законодавцу да као извор богатства „следи дух нације када он није опречан начелима владавине, јер ништа не чинимо боље него када поступамо слободно и следећи природни гениј” (исто, 167). Наши транзициони законодавци у својој ресавској дуго укоревљеној традицији „скупштинског образовања ” немају свог Монтескија, тако да не чине ни једно ни друго. Своју успешност мере великим бројем преписаних европских закона, при том остаје им и даље непозната (или неће да знају) старокинеску мудрост, да „што су (обимнији) детаљнији закони, све је већи број разбојника и превараната свих врста” (Лао Це, 2003 : 47). Њих, нажалост није лишено ни наше (не) реформисано образовање свих нивоа. Погодује им клима огромне количине незнања са којом се трајно мире бројни људи током своје професионалне каријере и свакодневног живота. Тако имамо ministre који не знају ништа о својим ресорима, амбасадоре који не говоре стране језике и не виде у томе проблем, банкаре који не познају банкарски систем, берзанске посреднике који не разумеју шта се ради на берзи, професоре и лекаре који немају представу о буџетским средствима, раднике који

су подржавали приватизацију не схвативши законе по којима су остали без посла, грађане који су запали у дужничко ропство према банкама (или су раније опљачкани од банака – М. Ш.) с убеђеношћу да су невине жртве превара банака и осигуравајућих друштава (Булатовић, 2011 : IV). Нико се још не бави жртвама хиперпродукције диплома (особито оних високошколских), ваљда зато да се не би кварила *парадоксална срећа* хиперпотрошачког *друштва* (в. Липовицки, 2008), пост – хедонизма који се неизбежно преноси на васпитни и образовни систем, на схватање доброг живота.

Појава је врло слична оној у Румунији између два светска рата, коју описује „најбеспосленији човек у Паризу”, Емил Сиоран. Наиме радило се о покушају државе да на брзину формира слој интелектуалаца, па је на хиљаде студената студирало естетику, у Букурешту је било педесет хиљада студената. „Они су се са својим дипломама враћали у села не желећи више да прљају руке, па су пропадали у досади и безнађу. Огромно румунско незадовољство је било као веома један лош Чехов” (Сиоран, 2010 : 6). Данас у Србији „факултетског феудализма” (М. Брдар) нико са егзактном прецизношћу и не зна колики је тачан број студената. Незадовољство је да парафразирам Сиорана *један веома лош Домановић*. „Ко те пита за логичку везу у наше материјалистичко доба, у коме су омладини *идеали* младост да ништа не ради (нерад уосталом је био идеал старих Грка – М. Ш.), да има добар апетит и велику плату, па се, живећи угодно угоји” (Домановић, 2004 : 24). Сад су сви најбољи, сви су бардови већ са двадесет, а са шеснаест година клинци говоре: „Где си царе, легендо?!” Кави цареви (П. Божовић, *Политика*, 22.08.2011 : 13).

Феномен је у критичкој теорији друштва описан доктрином „безболно без напора” која омета умеће живљења и испољава се у методу образовања, где се омалдина дословно преклиње да се образује, уз олакшање и олако прихватање, посебно у друштвеним наукама које се могу савладати „лаким” поукама. „Професора који захтева озбиљан рад оптужују за „ауторитарност” или да је старомодан” (данас и за подложност корупцији – М. Ш.) (Фром, 2008 : 50). Узроке оваквог и данашњег правца Фром је нашао у следећем: 1) пораст потреба за техничарима, чиновницима и нижим службеницима, полуобразованим светом који ради у услужним

делатностима, с површним знањем какво колеџи и пружају, 2) почивање читавог друштвеног система на фиктивном уверењу да нико није приморан да ради оно што не жели, присила је камуфлирана пристанком и методама масовне сугестије, 3) технички прогрес смањио је потребе за улагањем физичке снаге у производњу добара. Уз то међу препреке постојања налази се и фобија од оног што се сматра ауторитарним. Огледа се у парадоксалном начину развоја слободе. Жеља за слободом постала је пука идеологија. С опадањем ауторитарности у западним демократијама, смањила се и *фактичка* слобода појединца. Појединац је постао немоћнији него што је био али није свестан своје немоћи. Устоличена је слобода *хира* уместо слободе *воље*. Умишљај личне слободе испољава се на простору потрошње као најзначајнијем пољу. „Конечно, страх од ауторитарности служи да се рационализује једна врста лудила, жеља за бекством од стварности” (исто, 51 – 57).

Наравно у свему том морамо водити рачуна на упозорење шта га је изнео А. Токвил пишући *О демократију у Америци*. „Треба се, дакле, добро чувати тога да о друштвима која се рађају судимо на основу идеја које потичу из оних којих више нема. Било би то неправедно, јер та се друштва огромно разликују, па се не даду поредити” (Токвил, 2002 : 646). Многи то губе из вида и, пишући и анализирајући друштвене промене које су се догодиле у Србији, и о болоњском процесу, понашају се као да се ништа није догодило, као да су идеологије, појмови, тумачења и традиција којима смо деценијама дриловани и даље непроблематични, и да се уз одрицање једних, други могу пренети у нови свет, па и систем свестраног образовања стваралачке и самостваралачке личности. Оставља се по страни и оно марксистичко „променити свет”. Промена је моћ коју треба задобити. Она се данас у Србији суочава са искључивости, нема више јавних забрана, него опстају поделе и одбацивања, без напора да се у Р. Мертоновом смислу утврди *нетобаланс* функција и дисфункција друштвених промена у склопу којих се одвија и реформа образовања у циљу учења и институционализације одређене вредносне орјентације, пре свега прокламоване либерално – демократске орјентације која се суочава са хибридним установама споре консолидације демократије у Ср-

бије после 1990-ете, при чему је национално и државно питање као независна променљива од пресудног значаја за њено објашњење (Павловић, Антонић, 2007 : 39), као и проблем адаптације појединаца и група развоју нових демократских мерила и њиховом прилагођавању променљивим условима српског друштва. Јер „један од најдубљих узрока несигурности демократске културе лежи у чињеници да људи губе поштовање према моралним нормама у целини” (Манхајм, 2009 : 100). Друштво које се мења не укида мноштво раније оправданих норми, које застаревају и губе додир с стварношћу, тако да више не могу да испуне своју улогу, што доводи до све чешћег кршења закона и све мањег поверења у законе у целини. То је по К. Манхајму главни узрок све већег њиховог непоштовања. Зато се јавља суштинска потреба да барем вође нације а међу њима су свакако професори се „образују тако да могу схватити смисао промене” и схвате ситуацију у којој се налазе они и њихови сународници презентујући модус прихватљивог прилагођавања. „Тамо где не постоји разуман модус као алтернатива за застареле обичаје и навике у време брзих промена једино је извесно да ће ствари ићи погрешним током а људи губити здрав разум” (исто, 80). Некритичко образовање студената без одговарајуће обуке у питању метода синтезе, чини их лаким пленом дилетаната или пропагатора „који користе ту тежњу за властиту добробит или добробит своје партије” (исто, 88), неретко и за блокаду образовне реформе. Неки од њих показали су да могу на томе лепо да зарађују. Уосталом, зар и Л. А. Сенека није похвалио „стрпљење волова и коња који су навикли на узде” (2002 : 49).

Сам образовни процес да би био успешан, неизбежно је повезан са постојећим механизмима друштвене контроле. Образовање јесте део дисциплинујуће моћи и ни једна држава без обзира на идеолошки предзнак или политички облик никада се није одрицала могућности да контролише историјску, националну и сваку другу свест својих грађана. Потврду за то налазимо још у Монтескијевим сатиричним *Персијским писмима* (1721), анонимно објављеним, која су доживела велики успех, у којим Париски универзитет описује као најстарију кћи француских краљева, стару више од девет стотина, која због тога понекад булазни (Монтескије, 2004 : 195). Док је његов сународник Волтер, модеран интелектуалац,

„личност која је помало политички агитатор, у великој мери пророк и у не мањој мери исповедник” (Ф. Саватер) пишући свој чувени *Подсетник за животопис господина де Волтера* (1759) каткад болним, каткад подругливим тоном „уморан од доконог и вртоглавог живота у Паризу, од гомиле гизделина, од лоших књига штампаним с краљевским одобрењем и по-властицом, сплеткарења људи од књиге, од нискости и разбојништва јадника који каљају част књижевности”, закључио „да је човеку, како би стекао и најмање богатство, боље да каже четири речи краљевој љубавници него да напише стотину томова” (Волтер, 2008 : 7, 56).

Срби, нажалост нису имали свог Волтера, али су имали (и имају) интелигенцију која „нам служи за предвиђање катастрофа, не за њихово спречавање” (Стевановић, 2010 : 54). Имају „оца нације” који свесно претендује да буде „српски Толстој” а подсвесно макар „српски Волтер или Ниче”, књижевника Д. Ћосића, који је највећи део свога живота провео у „предворју власти”, моћи која се налазила изван њега а чине је, да се послужим М. Веберовим исказом, „поједини елементи дисциплине маса – *радионице*” (Вебер, 2006 : 265), подржаване (не)савесном новинском халабуком, издавањем силних књига у поновљеним издањима, као и „лична историја једног доба”, у виду *пишчевих записа У туђем веку* (2011). Иако у њима признаје, „ја више не могу да спасавам Србију”, јер не верује да она уопште жели да се спасава пошто се „помирила са својом пропашћу” и „сасвим се удаљила од своје архетипске основе”, кроз процес „расрбљених Срба” чији су савремени идејни изрази „мондијализам, европејство, американизам”, овај како себе воли да назива „дисидент” катастрофично предвиђа, „често му блесне сазнање” да на овим просторима само за неколико векова „неће бити ни Србије, ни српског језика а ни наших књига. Ништа моје неће остати.” Предвиђа, да уколико не дође до неочекиваног преокрета у садашњем свету, Србија и српски народ имају мало изгледа да до средине 21. њему *туђег века*, се „консолидују као здраво, просвећено, производно друштво, као историјски и духовни ентитет”. Признаје, „ваљда и последњи пут” да га је промена политичког поретка у Србији после 2000-ете, обманула. Јер „Србија нема људски материјал за успешну политичку промену, цивилизацијски и демократски препород”.

По Ћосићу 20. век биће за Србе „златни век” (исто, 66, 14, 208, 210). Овај софизам, тешко је схватити, ако се има у виду ранија Ћосићева оцена *титоизма* као доба „медиокритета и подаништва”, и *Милошевићевог доба* као „доба ништака, олошко доба. Олош влада, олош слави олош”, и комунистичке власти као *политичког куплераја*, „скупине корумпираних властољубаца маскираних бољшевичком идеологијом и традиционалним лицемерјем” (Ћосић, 2011 : 51, 166).

Занимљиво, пориче да у српској националној свести уопште постоји нека национална традиција („ниједна”) коју би данас Срби могли следити. Драму те свести види у „ниском ступњу мишљења” и непостојању духовне елите са енергијом која би представљала националну мисао (исто, 53, 107). „На тему, који народ чиме мисли, може се без претеривања и цинизма рећи”, пише Ћосић, „да млади српски нараштаји мисле курцем. Псовка је основни мисаони садржај млађе популације српског народа. Псовка није више израз љутње, огорчења, увреде, псовка је данас мисаоно, емоционално и лексичко језгро савремене српске реченице (...) Са „јеботе” почео је своју политичку каријеру и Зоран Ћинђић...” Ако „не мисле главом”, Ћосић није убеђен да савремени Срби „мисле срцем”. „Данас (они) мисле биолошким нагонима. Мањи број Срба и Српкиња оних богатих”, закључује Ћосић, „мисли трбухом и полним органима, нагонима чулних задовољстава” (Ћосић, 2011 : 14). Са „својим моћима предвиђања зла и увиђања развојних смерова у посткомунистичком свету” (како себе описује Ћосић) он Београд види као „аморфни, примитивни, бездушни, дошљачко избеглички, изрођен народ који своје највеће мане слави као највеће врлине: самопоништавање достојанства идентитета” (Ћосић, 2011 : 37, 39). За њега је Каленића пијаца „право лице Београда (...) његова истинска људска репрезентација у свему што чини живот овог града (...), ступањ наше привреде, наше културе и цивилизације и нашег грађанског морала. То је лице српске беде, али и лице људске способности да се траје у свим околностима. Ту се краде и лаже, ту се подваљује, води политика, шверцује, ждере и курва” (исто, 212 – 213).

С друге стране друштвене промене у Србији Ћосић види као очигледно губљење суверенитета, наступ тихе папирнате, експертске, финансијске, банкарске окупације, где се

зарад нешто капитала за инвестиције и пријема у Европску унију свесрдно сарађује с „окупаторима: то су млади каријериски „експерти” на које јуришају београдске даме” (исто, 216). Њихов „идеолог европеизације, односно германизације Србије” јесте реформатор Зоран Ђинђић, кога Ћосић због повређене сујете и његове дистанце према Ћосићевом национализму описује као „драстични пример превратничке политике (...) његовог ситног, дневног, пролазног прагматизма. Та непринципијелна, вазална „реал – политика” врло је опасна по будућност српског народа.” Отуда, процењује Ћосић, „Србија ће морати да се одлучује између Коштунице и пљачкашке мафије под Ђинђићевом заштитом, која је освојила власт и купује у бесцење друштвена предузећа.” Као решење за Србију, можда би како размишља Ћосић био Д. Мићуновић, „средишња политичка фигура, човек компромиса” само под „условом да не кокетује са „мондијалистима” и „европејцима”, што он чини на црногорски начин”, или „можда (је то) С. Гавриловић човек с аутентичним демократским капацитетом”, најоданији Ћосићев демократа (Ћосић, 2011 : 218 – 219).

Свакако, то му није сметало да „прећуткујући важне чињенице”, „много жалостан”, након убиства, Зорана Ђинђића, опише као „доследно западњачки усмереног политичара”, каквог до тада Србија није имала”, чији је политички циљ да је одведе са Балкана и Истока у „Европу и на Запад.” Једног од „најуспешнијих људи свога времена” који је својим политичким даром, карактером, образовањем, темпераментом, идејама, испунио своју политичку судбину. „Њега нису убили домаћи идеолошки противници; њега су убили криминални мафијаши, људи које је познавао, с којима се сретао, које је користио у неким својим циљевима”. По Ћосићевом убеђењу, налог за убиство „дат је из иностранства”, због његове промене националне политике која је „могла господарима света да изазове свакојаке идеје и процене”, па је овај „велики реформатор: слава припада мртвима”, у коме су млади Србије добили свог хероја, сахрањен „као владар” и „као национални вођа”, остављајући иза себе тугу, очајање и незнађе младог и средњег нараштаја. „Јер им ниједан политичар није нудио убедљивију наду у спас од сиромаштва, незапослености, изолације од света”. (Ћосић, 2011 : 371-374).

Овај нешто дужи осврт на Ћосићеве погледе о друштвеним променама у Србији, које он представља као „окупацију у патикама”, започету „Вокеровим „верификаторима” на Косову”, а касније с „петооктобарском револуцијом” интезивираној на читаву Србију, коју је он наводно „заблудно и патетично поздравио”, није имао за циљ „његово рушење”, чак ни критику, коју он поистовећује са показатељем „доминације антикултуре у српском друштву; доминације културтрегерства и колаборације са непријатељима Србије” (исто, 237, 227) већ да укаже на духовни миље, његову нестабилност, па и неспособност једног у суштини подељеног и поцепаног друштва, могло би се и без претеривања рећи једног *усамљеног друштва* које није у стању *хтети само једно* (С. Кјеркегор) као првог услова достизања више од просека, на било ком пољу, па и на пољу образовања. Тим пре што *феномен* Ћосић не представља случајно мишљење једног појединца, већ је израз дуге традиције *страха* од промене, где се статичност доживљава као сигурност „боље врабац у руци него голуб на грани”. То је део универзалне приче и није *само специфичност Срба на коју се неретко инсистира*. Зар и Е. Диркем, један од класика социологије, разматрајући на почетку 20. века, однос *прагматизма* и *социологије*, није у уводу свог првог предавања на ту тему, поставио проблем успона прагматизма као „веома озбиљан”, чак као „*напад на ум, истинске оружане борбе*” (Диркем, 2010 : 13), против француског рационализма. Стога је по Диркему интерес за овај проблем трострук: 1) *општи интерес* (доктрина прагматизма буди нужност обнављања традиционалног рационализма), 2) *национални интерес* (француска култура је у суштини рационалистичка), 3) *филозофски* (читава француска филозофска традиција тежи да буде рационалистичка).

Проблем односа друштвених промена и реформе образовања у Србији у циљу потребе да сачувамо услове под којима је избор могућ у домену наших могућности, због прагматског поимања хетерогености истинитости и стварности и кад се постави у троструком Диркемовом смислу у циљу дијагностификовања стања, било да се ради о критици или подршци, нема јасних одговора, нити прецизног дефинисања шта су ту *општи, национални* или *филозофски* интереси, шта представља српску традицију (и не само српску) у обра-

зовању, култури и филозофији и, како се они уклапају у историјске процесе, јер није нађен одговор на „српско питање”. Срби традиционално живе у илузији да су опремљени за „велику политику” или бар за „вођење политике”, потискујући у други план да су традиционално играли улогу европског политичког аутсајдера који имитира политичке институције и политичку филозофију које су можда у супротности са њиховим унутрашњим бићем. Новине, како неки објашњавају, угрожавају његову суштину и достојанство, што нарочито наглашавају критичари *болоњског процеса*, кога показују као „немогућу мисију”, где се на један свеобухватан начин под лозинком „уласка у Европу”, врши „препаковање” читаве српске друштвене заједнице, њене свести и њених институција и смислено се уништава основна идеја универзитета „језиком освајача Дивљег Запада” (Узелац, 2007 : 26, 33, 34). Стога, каже Узелац, није „нимало случајно што су на Србију након бомбардовања дошли још већи удари, далеко разорнији од самог бомбардовања, а то су разне финансијске помоћи за реформу система образовања. Последице материјалног разарања увек је могуће лакше отклонити, но последице разарање духовне димензије једног народа” (исто, 62). У свему томе, доста емоционално, Узелац види почетак чупања из корена свега оног што би Србе могло одржати у будућности. За њега је просто „немогуће отети се утиску да је један број људи у овој земљи посебно испрограмиран тако да све чини да српског народа више не буде”, с обзиром да смо у примени „болоњских процеса” отишли даље и „од Европе и од Болоње”, јасно „само у Африку”, пошто за „педесет година Европа ће бити без Европљана” и с дневног реда ће бити дефинитивно скинут „сваки разговор о духу Европе и вредностима европске цивилизације. Европа неће постојати” (Узелац, 2007 : 35, 71, 72). Уколико *приче из Болоњске шуме* чији је кључ „препаковање” образовања, постану стварност, завршетком „реформе” *културног империјализма*, онако како су замислили њихови творци, прогнозира Узелац, да не кажем пророкује, „образовања у Србији више неће бити” (Узелац, 2009 : 18).

Ово песимистичко „спасавање душе”, (које не пристаје на истористичку догму да капитализам нема алтернативу, нити узима у обзир да у флуидном модерном окружењу, од кога Србија не може побећи, свако образовање и „формира-

ње” личности је „незамисливо на било који други начин сем у виду текуће и никад довршене реформације” (Бауман, 2009 : 143 – 144), што је легитимно), прелази преко упозорења што га је још 1922. Владимир Вујић упутио нашој званичној филозофији, које је и данас у расправи о образовању врло актуелно. Он тадашњој званичној филозофији замера да је „уведена из старе немачке филозофије, преко једног сепаратног метафизичког интереса” и да „не показује интимне везе ни са потребама савременог живота ни са потребама социјалне средине” (Марић, 2006 : 420; в. Вујић, 1931 : 98), нити је у складу са духом ондашње европске филозофије. Критика се односила на српског филозофа Бранислава Петронијевића и његове следбенике. Полазећи од тога да мали народи имају углавном и мале филозофе, Петронијевић се, наине жадао, да се велики филозоф само по својој несрећи може родити у малом народу, и да је та несрећа баш њега снашла (исто, 419; в. Петронијевић, 1905).

Иначе многи српски интелектуалци виде себе у улози вођа *српског народа* с којим не воле да се мешају, нити о њему мисле добро, пошто се њихов свет завршава на Славији и окреће око Дедиња, тако да су им далеки радничка Раковица, сламови на периферији Београда, глува села и варошице југа (Стевановић, 2010 : 184), о Косову и да не говоримо. Они воле странчарење, партијске прелазне рокове, дописивање с влашћу, образовни туризам широм „српских земаља”, нису им ни гадљиве „стручне услуге” мрским реформаторима, „слугама” мрског империјализма и глобализма, „тастатуре по којима плешу амерички прсти” (М. Екмечић, 2010 : 12). Тако историчар, академик М. Екмечић објашњава судбину српског народа која је наводно дата у преформулисаној америчкој политици „да Срби у себи носе неки реметилачки вирус који се споља мора лечити” (исто, 10). При том у знатној мери остају по страни неке убедљиве тврдње, на основу извештаја европских посетилаца да су и „Американци увек били другима усмерени”, али и „она крхка могућност да Америка понуди осталом свету извесне путоказе у погледу коришћења научног образовања и обиља” (Рисман, (1960) 2007 : XVII, XLVI). Као и оно анонимно писмо с краја 19. века, у коме је приликом сакупљања прилога за *American Journal of Sociology*, један професор написао за професоре Чикашког

универзитета да „даве свако истраживање у социологији и економији чим прети да угрози интересе плутократије” (Милановић, (1965) 2008 : 12).

Свакако образовни систем јесте део *идеолошке суперструктуре* политичког режима, што се често заборавља, тако да се образовне реформе обично планирају с циљем *одржања друштвено постојећег система*, како би се избегли или смањили сукоби (Коковић, 2009 : 298, 299), у чему Србија није изузетак. Са променом друштвеног миљеа врше се реформе, ради изласка из кризе, које желе измене структуре образовног система кроз промену програма, утицаја на производе образовања (студенте, научнике), промене у процесу одлучивања у образовању у којој се преплићу важност идеологије и бирократске организације да би се заштитиле или побољшале позиције. Међутим, све досадашње промене у Србији, без обзира на идеолошки предзнак, укључив и реформе образовања, суочавале су се у смислу рационалног избора са дна ограничења: 1) *оскудности ресурса*, 2) *трошка пропуштених прилика*, тако да су се кретале, у одсуству континуитета културног обрасца, између крајности, па чак и екстрема. У „националном комунизму” или „протестанском” стаљинизму који није изашао из оквира полицијске државе и системске дезорганизације друштва (Шутовић, 2009а) аграрног друштва, почетака индустријске цивилизације, сиромаштва материјалних и културних добара већине, „звонило се на узбуну” против технократизма, потрошачке цивилизације, „у друштву које се непрестано љуља између анархије и диктатуре либералне идеје биле су права јерес” (Перовић, 2002 : 27). Неки сматрају, да је и пре тих промена, давно, створена „идеологија која је народно благостање стављала изнад националног богатства, расподелу изнад производње, једнакост изнад слобода, колективизам изнад индивидуализма”. Тако се могло догодити да престанком „органске дихотомије” модернизацијских изазова и патријархалних одговора, српско друштво, одбацавањем економских реформи, сменом социјалног егалитаризма националним колктивизмом, ради очувања или освајања власти испадне из развоја, и западне у аномију као природно стање тог друштва и историјски пораз (исто, 27, 28). Решење се налази у болној реконструкцији крхке вертикале европеизације, чије је елементе током последња

два века Србија, ипак накупила, и њеној приржености транснационалним и глобалним интеграцијама.

С друге стране, њени протагонисти се карактеришу, као нешто различито од других друштава у транзицији. Чак се мисли „да само у Србији постоји тако изражен феномен ауторитарне и агресивне екстремно-неолибералне идеологије, која чак има и неке одлике тзв. либералног фашизма”, са „крајњим елитизмом, антипопулизмом и антикомунитаризмом, као својом садржином” (Антонић, 2008 : 52, 61). Други под утиском светске економске кризе говоре о погубности наставка досадашњем пута, који не води никуда, већ до ћорсокака. Наводно, „неолиберална економија је заслужено мртва” (Булатовић, 2011 : II).

„Вирус неолиберализма на платформи Болоњске декларације”, реформом високог школства, како стручно објашњавају њени критичари, опаком „латентном функцијом”, слама класичан систем образовања, радикалном рестрикцијом хуманистичких наука „води разарању ума”, пацификацији и нтегрисаности потчињених у поредак моћи, како би се „земље светске периферије девастирале и блокирале у њиховом развоју”. Покретљивост студената они описују као нови „данак у крви” којим су некада поданици у Отоманској империји „између осталог, плаћали Порти своју окупацију и вазалство”, јер су новој мисији неоимперијалистичког капитала потребни стручњаци као носиоци развоја. У том контексту они разумеју процес глобализације образовања као систем „исисавања” и „крађе и прекрађе” (Љ. Митровић, наведено према, Богдановић, 2010 : 32-33), којом и сама сиромашна Србија „чашћава” богати свет милијардама долара, и слепом послушности светских господара, која се подразумева, понудом традиционалне „макроекономије чекања” не би ли се нешто важно и веома повољно у међувремену десило за Србију или се заборавила досадашња историја (Цвјетићанин, 2009 : 10). Транзицијску правду прате и транзицијски императиви сећања кроз поступну паралелну синхронизацију сећања с уцбеницима историје унутар Европске Уније, па се основано претпоставља „да што је држава вазалнија, то ће ревносније морати да се доказује и у „бриселизацији” прошлости. Али, ни овај процес није изван” (Куљић, 2010 : 156).

Отуда један део, не само радикалске политичке јавности процес „бриселизације” Србије доживљава као облик „српске самодемонизације” и врсту „мазохизма невиђеног у сувременој историји”. За њих су промене које су се десиле 2000-те, значиле „Октобарски пуч” и „долазак на власт једне прозападне и проамеричке марионетске власти” за коју је Милошевић, „ипак, био гигант” (Влајки, 2009 : 14 – 16). Као „*најбоље објашњење*” за рат који је НАТО водио против Србије 1999 узима се њен отпор „*ширим трендовима политичких и економских реформи – а не тежак положај косовских Албанаца*”, дато у накнадном признању Струба Талбота, заменика државног секретара у Клинтонској администрацији и главног америчког преговарача током рата (Булатовић, 2011 : 115). Стога се нешто доброг старог традиционално јаког система држаног образовања који је и пре социјализма обезбђивао „самостално стварање грађанске структуре”, „управног апарата и националне и друштвене елите”, у социјализму друштвену покретљивост и бесплатно образовање, и данас „не служи за продају диплома”, већ на основном нивоу „ради на просвећивању народа”, на највишем нивоу „ствара елиту знања не лошију од оне едуковане на најкупљим светским универзитетима”, нашло на удар (Антонић, 2009 : 13). По њему главни нападачи су чиновници Светске банке и реформатори из Министарства просвете Србије, којима први предлажу ради мера штедње укидање 11000 одељења у основним и средњим школама, отпуштање 17000 наставника, па још продати више школских зграда на идеалним локацијама. Реформом би се добила карикатура образовног система, после реформисане војне карикатуре, „због чега ће ова земља и по питању образовања постати зависна од других”. Јер „давањем позајмица некој влади ММФ и Светска банка постају једна врста њеног старатеља и фактички управљачи у тој земљи” (исто).

Наравно при том не треба заборављати упозорења (свесно или несвесно) да су и пре социјализма у Србији „најзначајнија мјеста у администрацији и другде најчешће заузимали медиокритети, чак и људи без икакве вредности”. Прецењивала се диплома и правилна политичка обојеност, претварање и сервилно опонашање сваке „модерности”. Постојало је: површно „научно и универзитетско образовање”,

„напамет научена скраћена умножена предавања без похађања наставе”, „професери забушанти”, површна, љубоморна, ксенофобична интелигенција, „жариште трулежи и искварености”, „сејачи раздора кад треба сједињавати”, „политички странчари (који) сматрају отаџбину кравом (музаром) око које се цењкају попут Цигана”; студенти који „воде страначку политику, желе да намећу земљи своју вољу (...) организују штрајкове, чак и мале буне”; „себична омладина (тако се гаји) која не хаје за потребе државе”; професори који на та почасна места не долазе као најбољи, „већ и ту улогу има страначка политика, „кумство” појединачни интереси неких тренутних моћника”. Они имају последњу бригу за добро своје земље, гуше сваку изразитију индивидуалност, потребу за надметањем, уопште се не баве духовним потребама својих ученика. Њиховом кривицом предатни српски универзитет је „постао апатриотски” (Рајс, (1928) 1998).

Успех државног социјалистичког образовања, само је део приче о *титоизму* која се не може схватити ван глобалне стратегије хладноратовске борбе против комунизма у којој је стабилност државе којом је владао Тито (као највећи дисидент социјализма) „била на врху западних приоритета” због уздања у *југословенски национализам* који би реметио покушај контроле од стране СССР (Богдановић, 2009 : 129, 181, 128). „Дакле, хладноратовски дисиденти су особе које захваљујући неким својим цртама могу постати *један од струмената вањске политике САД усмерене на, ако не извесно решење, бар слабљање Совјетског Савеза, директно у земљи, или у сателитима*. Дисидент је могао постати сватко: глуп и паметан, нитков и анђео, поштењак, покварењак и наивчина, комунист, бивши комунист, антикомунист, вјерски фанатик, атеист, (нео)фашист, националист и интернационалист” (исто, 121). Све то баца ново светло на мит о тзв југословенској независности, којој је у леђа дувао американизам. Дакако то је и његов резултат.

И данас ово је остала „експериментална парцела” на којој се утврђују механизми по „којима ће се руководити народима који нису способни да имају своје вођство” (Љ. Димић, *Pressmagazin*, 4.09.2011 : 06). Овај истакнути српски историчар каже: „Ми овде немамо чиновничку елиту која је способна да организује административне државне послове.

Она је орјенталног типа, склона корупцији, склона пљачки, неспособна, ненаучена, незаинтересована, некомпетентна. И са таквом чиновничком елитом, не можеш да направиш бирократију „не можеш да направиш модерну државу” (исто, 05). За њега је Америка, орјентир, који се мора поштовати, али ако се нема њена подршка, „онда треба урадити све да они који ће сутра бити велике силе, земље Брика (Бразил, Русија и Кина) посебно Кина овде буду присутне”. И чекајући Европску Унију „треба да дефинишемо своје националне интересе у оквирима интереса великих сила” (исто, 07). Историјско искуство показује да онај који има искренијег и моћнијег савезника може остваривати своје националне интересе. Балканизација Балкана и стварање малих државица одвијала се уз аутохтоне захтеве са снажним мешањем међународног фактора. Они и дан данас овде инсталирају владаре, подржавају једну странку насупрот друге, једну државицу против друге. „Ми смо данас на пораженој страни” (М. Павловић, историчар, *Pressmagazin*, 4.09.2011:08).

Можда српско друштво у разумевању друштвених промена и реформи образовања после 2000, као и како се живи са поразом, може научити из књиге Немца Волфганга Шивелбуша „Култура пораза” (2001) која код нас још није преведена. Он се у њој бави друштвеним последицама тешким немачким поразима али и поразима који су претрпели Американци и Французи. Ова комплексна студија показује да културни и психолошки одговор становништва побеђених држава на пораз, код свих модерних држава је у основи сличан. Све поражене нације, и ту по Шивелбушу нема изузетка, покушавају да пораз осете као победу. После дубоке депресије, поражени, како тврди Шивелбуш, пролазе кроз „унутрашњу револуцију”, еуфоричну трансформацију и „победу”. Она траба да компезује ратни пораз. Тренутно спољна војска није више непријатељ већ нека врста савезника. Нација постаје обузета својим братимљењем и поражена држава постаје „земља из снова” ослобођена „сваке одговорности и кривице”. Ово стање траје неколико недеља или месеци, најдуже две године, након чега следи „буђење”, осећај преварености, „двоструке издаје”. Непријатељ као краткотрајни савезник, заузима поново старо место, а унутрашња револуција „губи аурору ослобођења и спасења”, налазе се „издајници” и

откривају „превртљиви савезници”, победник се описује као „безвредни”, „невојнички” преварант који је своју дволичну победу морао платити „својом душом”.

Касније, код губитничке стране, долазе знаци признања пораза и супериорности непријатеља, и губитници почињу често, како пише Шивелбуш да „скоро рефлексивно имитирају победнике”. Обично приступају реформи образовања и прихватају организацију универзитета које је развила победничка страна. За поражене „модернизација према образцу који је поставио победник...није ништа више од средства за духовну и културну ревитализацију и регенерацију” поражених, који исцрпљују победника – кредитора, а иновације „достичу своју пуну сврху и бивају потпуно испуњене само онда када их поражени усвоје и обогате својим духом и културом”. Шивелбуш налази да је „мали корак од разумевања пораза као чина прочишћења, понизности и жртвовања – својеврсног распећа – до полагања права на духовно и морално вођство у светској политици” (ц. Ђирјаковић, 2007 : 22-24).

Насупрот томе, што у својој анализи „културе пораза”, Шивелбуш уопште не помиње Србе, она невероватно прецизно осликава нашу историју, недоумице, ломове, сукобе глобалиста и суверениста, након потписивања данас врло ретко помињаног Кумановског споразума о предаји Косова и успостављању протектората тзв. међународне заједнице на његовој територији. Тако је у „игри сенки” (в. Маршал, 2002) после петоктобарске смене власти Србија свесно или несвесно, ушла у окриље „контролисане демократије” (Н. Чомски) под снажним утицајем идеологије тржишног фундаментализма пријекта глобализације капитализма, друштва још увек далеког од слободе без ропства и социјалних стега. Бајка о „елегантном развоју либерализма из хришћанства” у коју нико више не верује (Мајер, 2009 : 33) након што мало боље погледа, суочава се и са проблемом образовања за неолиберализам, поља на којем се укрштају различити интереси друштва организоване неодговорности и организоване пљачке, успостављања политичког капитализма поцепане државе и шизофреничне културе, која у великом делу непрестано оптужује стварање, уз непрекидно јадиковање хора. Овај процес, у чијој је функцији и реформа образовања, која уместо

да се усредсређује на интерес целог друштва, усредсређује се на сопствени интерес, развијајући „индустрију знања”, која је била предмет још критичке теорије, за коју жреци либерализма данас тврде да је мртва, тешко је разумети уз сав опрез и обазривост социолошко – културолошке и историјско – политичке рефлексије ван контекста „унутрашњег колонијализма” Европе и „културе пораза”. Јер „ако су науке марширале на челу колоне колонијализма онда је и колонијализам марширао на челу колоне барем неких од европских наука” (Хардинг, 2005 : 79). Свакако то не може бити изговор, а камо ли објашњење, за тенденцију антиинтелектуализма на овим просторима, као својеврсног духовног насиља у виду отпора променама, рационалности, просвећености, критичком мишљењу и развоју вештине размишљања, која нас попут игре у огледалима враћа на анализу целог друштва (в. Шутовић, 2009б) и „критичњака „испод самих темеља државних институција”, „подземне мреже”, мафијашко – безбедоносних структура унутар државне власти, са којом Србија тешко може да изгради озбиљну демократску државу (Павловић, Антонић, 2007 : 139-140). У том напору, ма шта то значило, не иду јој на руку ни интереси великих сила (недодирљивост Америке, некомпетентност Европе, цинизам Русије, амбициозност Кине) које су почетком 21. века створиле „плодно тле и за глобалне корпорације и за транснационални организовани капитал” (Глени, 2008 : 346).

Стога и није изненађујуће да су српске друштвене промене и слабо справљена „паста болоњезе” (А. Мимица) у свом накарадном тумачењу и изопаченој примени; хибридна мешавина контроле двоструких захтева: тежње за „бриселизацијом” и „блокиране пост – социјалистичке трансформације” недовољно промењене друштвене структуре, што неодољиво подсећа на реформе које је претходно спроводила *комунистичка странка*. Служећи се техником „удвајања” она је истовремено „проводила реформе” и „пружала им отпор”. Реформски лик је био Савез комуниста а саботерски је била „бироократија”. Њени отпори су вечито и неуспешно „сламани” зато што је и субјект „отпора” и субјект „сламања” у ствари био један те исти. Кад се томе дода техника „шаргарепе и штапа” (репресија за сваку опозицију и награда за лојалност: запошљавање, учешће у власти, станови, кредити, службени

аутомобили, дневнице и друге привилегије) постаје сасвим јасно како је тај систем успешно функционисао, трошећи немилице „друштвену” својину на куповину политичке подршке и задуживањем на рачун будућих генерација (Поповић, 2000 : 100) уз угодан „јастук” либерално – демократске подршке Запада. Овој техници није била страна ни *инфлација диплома* нити *заустављање* реформи и коришћењем „побуне студената”. Тако да и данашњи „реформисани” универзитети који су применом болоњског процеса, тако често критикованог, почели да „производе студенте на исти начин као што фабрике производе аутомобиле или кобасице” (Рицер, 2009 : 183), представљају у великој мери слику стања друштвених промена у Србији, које карактерише и даље техника „удвајања”, овог пута *евроинтегралиста* и *евроскептика*. Они по свом духовном склопу и менталитету јако личе једни на друге. Диркемово начело да је *истина норма мишљења као што је морални идеал норма понашања* (Диркем, 2010 : 153) за њих је подједнако страно, као што им је страно и схватање друштвених промена и реформе образовања у функцији тих промена у смислу *перспективе* и *могућности*. А кад човеку одузмете перспективу, шта му преостаје, „сметлиште на које се доводе сви људи који су другде непожељни” (К. Јасперс).

Социолози су потценили чињеницу да је драматичност ових процеса у суштини (п)остала национална, као и налаз књижевника, да „усамљеници и аскете не би смели да се чуде својој неомилџености међу људима” (Х. Ман). Зато би смелије требало да укажу да је отварањем друштвених промена у Србији, ипак, отворена перспектива помирења Србије и Запада и истакну могућности трезвене српске политике која би могла поради на том циљу „којим такође струји и дивота националног осећања” (М. Вебер). Али нисам убеђен да су српски интелектуалци, па и социолошке сфере, нашли прави однос према овом питању.

Milojica Sutovic

CONTROLLED REFORMA - "INDUSTRY OF KNOWLEDGE" OR A "CULTURE OF DEFEAT"

Summary

Reforms of the Serbian society was traditionally in a insufficiency of domestic resurses, insufficiency of a main cultural pattern, and a price of a lost chances, an they are dwell between extrens, usually with a tragical end of the reformators. The triumph of the idea of community under the gravity of a living order of society, means unwilling from the politics grounding on a dwelling by the data in reality. In the desire to be older than history she defending the values who was completely strange to her, and interesting is yet, that all what she is doing have crashing in herself. It just confirms the contemporary reforms in a Serbia, under the forced influence of the ideology of market fundamentalism. The institutionalization of a political capitalism shows all signs of a controlled anarchy in a inauguration of a private possesings, market society, too much far from the freedom without slaving and a social clamps. The tale about elegant deweloping the Liberalism from the Christianity (in it nobody

more believes after the better insight) have meeting face to face with a problem of education in neoliberalism, weekly grounded in the Serbian society. Weekly maked `pasta bollonese` in our ugly interpretation and perverted applying and fragmenting throw the praxis of the so-called `Bolonian process of the reforms of the University`, deweloping the "industry of knowledge". On that way the Universityes start to produce masses of students on the same way as our factories produced cars or sausages. Most of them have verdict on a fall in a uncaring and hopeless unemployment, on a market losers. In that hand is the also the Serbian (balcanian) culture tradition who constantly accused the creative forces with a continuation of a choral complaining. Delucidation of the genesis and a course of that processes of euointegrating

of a Serbian society, in what function is the education, by the 'analysis of the cutting society, state diversity and a shisofrenic culture', with a all carefull and tact in a sociologic-cultuological and politicly-historical reflexion, is undivided from the process of 'colonialism inside' of Europe and 'culture of defeat'. Sociologists are underestimated the fact that the dramatic of these processes in the substance stay a national.

Key words: Reform of society, Education, Bolonian process, Industry of knowledge, Culture of defeat, Neoliberalism, Controleed anarchy, National drama.

Литература

- Антонић, С., (2008) „Постоји ли у Србији, транснационална капиталистичка класа?“, у: С. Вујовић (ур.), *Друштво ризика: промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања, Београд, стр. 51-72.
- Антонић, С., (2009) „Светкса банка укида српске школе“, *Печат*, бр. 76 14.08, стр. 11-13.
- Bauman, Z., (2009) *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
- Богдановић, М., (2009) „Југословенски дисиденти и хладни рат“, *Социологија*, вол. LI, № 2, стр. 113-136.
- Богдановић, Љ., (2010) „Драма наше научне дијаспоре: генијалци, леминзи, политичари“, *Печат*, бр. 116, стр. 31-33.
- Булатовић, М., (2011) *Економија и демократија: држати главу изнад*, Јумедиа Монт, Подгорица.
- Вебер, М., (2006) *Политички списи*, Филип Вишњић, Службени Гласник, Београд.
- Влајки, Е., (2009) „О злочинима, слугама и лажима“ (интервју), *Печат*, бр. 76, 14.08, стр. 14-18.
- Волтер, (2008) *Подсетник за животопис господина Де Волтера*, Службени гласник, Београд.

- Вујић, В., (1981) *Спутана и ослобођена мисао*, Геце Кона, Београд.
- Глени, М., (2008) *Криминал без граница*, Самиздат Б92, Београд.
- Dirkem, E., (2010) *Pragmatizam i sociologija*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
- Домановић, Р., (2004) *Изабране сатире*, Евро, Београд.
- Екмечић, М., (2010) „Ми смо за Америку народ који у себи носи опасан вирус”, (интервју), *Печат*, бр. 147, 31.12, стр 6-13.
- Закарија, Ф., (2004) *Будућност слободе*, Дан Граф, Београд.
- Koković, D., (2009) *Društvo i obrazovni kapital*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
- Куљић, Т., (2010) „Тито између амнезије и носталгије”, *Социологија*, вол. LII, Посебно издање, мај, стр. 149-158.
- Лао Це, (2003) *Књига о Даоу и Деу*, Плато, Београд.
- Мајер, Т., (2009) *Идентитет Европе*, Албатро плус, Службени гласник, Београд.
- Manhajm, K., (2009) *Dijagnoza našeg vremena*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
- Марић, И., (2006) „Ксенија Атанасијевић о српским филозофима”, (поговор), у: К. Атанасијевић, *Српски мислиоци*, Плато, Београд.
- Маршал, Т., (2002) *Игра сенки: нетооктобарска смена власти у Србији*, Самиздат Б92, Београд.
- Милановић, В., (2008) „Дело Торстена Веблена”, у: Т. Веблен, *Теорија доколичарске класе*, Mediterran Publishing, Нови Сад.
- Монтескије., Ш., (2001) *О духу закона*, Градац, Чачак.
- Монтескије., Ш., (2004) *Персијска писма*, Утопија, Београд.
- Ниче, Ф., (1997) *О будућности наших образовних установа*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад.
- Павловић, Д., Антонић, С., (2007) *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Службени гласник, Београд.

- Перовић, Л., (2002) „Патријархалан одговор на изазов модернизације” у: А. Мимица (приредио), *Друга Србија десет година после*, 2002, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд.
- Петронијевић, Б., (1905) „Божидар Кнежевић”, *Политика*, 20. фебруара, стр. 1-2.
- Попер, К., (1993) *Отворено друштво и његови непријатељи*, т. 1. БИГЗ, Београд.
- Поповић, С., (2000) *Пут у варварство*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд.
- Рајс, Р.А., (1998) *Чујте Срби*, Историјски музеј, Дечје новине, Горњи Милановац.
- Рисман, Д., (2007) *Усамљена гомила*, Mediterran Publishing, Нови Сад..
- Рицер, Џ., (2009) *Савремена социолошка теорија и њени класични корени*, Службени гласник, Београд.
- Сенека, Л. А., (2002) *О гневу*, Срђан Јаворина и други, Ушће, Београд.
- Сиоран, Е., (2010) *Разговори*, Дерета, Београд.
- Стевановић, В., (2010) *Дневник самоће*, Службени гласник, Београд.
- Ђирјаковић, З., (2007) „Савладавање савладаности”, *НИН*, бр. 2009, 23.11, стр. 22-24.
- Ђосић, Д., (2011) *У туђем веку*, Службени гласник, Београд.
- Узелац, М., (2007) *Метапедагогија I, Паидеиа као паидеиа политике*, Висока струковна школа за образовање васпитача, Вршац.
- Узелац, М., (2009) *Приче из болоњске шуме*, Висока струковна школа за образовање васпитача, Вршац.
- Фром, Е., (2008) *Умеће живљења*, Моно и Мањана, Београд.
- Хардинг, С., (2005) *Милтикултуралност и наука: постколонијализми, феминизми и епистемологије*, ЦИД, Подгорица.
- Хајдегер, М., (1992) *Пољски пут/опуштеност*, Градац, Чачак.
- Цвјетићанин, Д., (2009) „Макроекономија чекања”, *Печат*, бр. 76, 14.08, стр. 10.

Šutović, M., (2009a) „Nacionalni komunizam” ili „protestanski” staljinizam”, *Hereticus*, vol. VII, № 4, str. 95-105.

Шутовић, М., (2009) *Вредности и насиље*, Чигоја штампа, Београд.

Овај рад је примљен 15. септембра 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 28. новембра 2011. године.